

Horváth Mihály a Magyar Történelmi Társulatban

Horváth Mihály a reformkorban, majd a hosszú emigráció során kifejtett közel három évtizedes történetírói munkásságával hatalmas tekintélyre tett szert. Tanulmányai a magyar történelem legkülönbözőbb korszakait tekintik át: gazdaság-, had- és társadalomtörténeti munkák éppúgy fűződnek a nevéhez, mint elméleti írások és hatalmas forrásközlés nyugat-európai levéltárakból. Szintén ő a szerzője az első modern magyar nyelvű történelmi szintézisnek, amely több kiadásban, előbb négy, majd hat kötetben jelent meg,¹ és amelyet hosszú időn keresztül tankönyvként is használtak. Ennek folytatásaként két kötetben tekintette át a reformkor történetét és szokatlan módon már tizenöt esztendővel az eseményeket követően három kötetet szentelt az 1848–49-es függetlenségi harcnak.²

Hazatérésekor azonnal bámulatos lelkesedéssel vetette bele magát a kiegyezéssel megélénkült tudományos életbe, alig két héttel később ő elnököl a Magyar Történelmi Társulat létrehozását előkészítő második megbeszélésen, csakúgy, mint az első közgyűlésen. Az intézményesülő magyar történettudomány összes fontos testületében vezető szerephez jut,³ tagjává választotta a Kisfaludy Társaság is.⁴ Hallatlan megbecsültséget jelzi, hogy a társulat lapja, a Századok, rövid bevezetőt követően az ő ünnepi beszédével kezdődik, majd az első közlemény egy általa írt tanulmány.

Elhalmozzák kitüntetésekkel: „élő történészeink legkitünőbbje”,⁵ „történetírásunk díszé”,⁶ „a nemzet történetírója”,⁷ koszorús szerző, a szegedi kaszinónak csakúgy tiszteletbeli tagja, mint a milánói akadémiának, a király évjárdékot rendel számára, kinevezi címzetes püspöknek, majd javadalmas apátnak. Erzsébet királyné magához hívja, hogy a történész bővebb felvilágosítást adjon neki a szabadságharcról, mellyel az ő művéből ismerkedik meg,⁸ jelen van Rudolf trónörökös magyar történelem vizsgáin (amelyet a fiatalember magyarul teljesít).⁹ Élete utolsó évtizedében két alkalommal kapta meg az Akadémia nagydíját (1869-ben és 1874-ben).¹⁰ Egyik méltatója szerint talán ő „az első magyar, kinek csakis tudományos jelentősége biztosított társadalmilag is jelentékeny és kiváló állást”.¹¹

Azt gondolnánk, mindenekelőtt a történelemnek szentelte idejét, ám közéleti szerepet is vállalt, élénk hírlapi vitába keveredett például a kiegyezésről Kossuthhal. Bár püspökként helye lett volna a felsőházban, Szeged választott képviselőjeként vett részt az országgyűlés munkájában, ahol „alig volt követ, ki gyakrabban szólalt volna föl városa érdekében”,¹² Deák halála után az ő helyére választották meg képviselőnek Budapest belvárosában. A kultusz- és közoktatási miniszteri tárca megüresedésekor neve a jelöltek közt szerepel, végül Trefort Ágostont nevezték ki. A Közoktatási Tanács első elnöke, részt vesz a népiszkolai tankönyvek bírálatában, az egyetemi reformtervek kidolgozásában, egyházpolitikai kérdésekkel foglalkozik, tagja az országcímer helyes meghatározása érdekében kiküldött bizottságnak. Szorgalmazza a történelmi forráskiadásokra szánt összeg növelését¹³, nagy szerepet vállalt az Országos Levéltár létrehozásában. Ismertségét, népszerűségét jól jelzi, hogy alakját a satirikus lapokban is sűrűn felidézlik.¹⁴

Gyakran vesz részt az akadémia történelmi testületeinek ülésén, ahol felolvasásokat tart,¹⁵ az országgyűlés szünnapjait kihasználva kutat Münchenben és Bécsben,¹⁶ közbenjár kódexek másolása ügyében, magángyűjteményeket vizsgál át, vagy igyekszik őket megszerezni a társulat számára. Bevezetőt ír Fessler *Magyarország történetének* harmadik kiadásához, és Pesty Frigyes egy munkája elé, előadást tart a vármegyék szerepéről,

amely még egy napilapban is megjelent.¹⁷ Amikor betegsége furdőre kényszeríti, „tömrdek jegyzetet és egész kis könyvtárat” visz magával, hogy folytathassa munkáját.¹⁸

Időt és energiát nem kímélve tevékenykedik a társulatért. Az alakuláskor egy alkalommal az ő lakásán tanácskoznak, élen jár a neves közéleti személyiségek támogatásának megszerzésében, személyesen viszi be az alapszabályt a belügyminisztériumba, javaslatára alakul meg a társulat kolozsvári „állandó bizottsága”. Tán nagyobb politikai befolyásának köszönhetően választhatták meg 1867-ben a társulat élére az arisztokrata mecénást, Mikó Imrét, az Andrássy-kormány miniszterét, mellette több mint kilenc évig alelnök, majd másfél esztendeig viselte az elnöki tisztséget.¹⁹

Haláláig ő a társulat valódi „vezére”, aki annak „létesítése körül, bölcsessége, lelkesedése és nevének varázsa által, legtöbb érdemeket szerzett.” Így emlékezik rá az őt közelről ismerő Fraknoi Vilmos, Salamon Ferenc, később Márki Sándor.²⁰ Mikó csak elvétve van jelen a havi választmányi üléseken, ahol rendszeresen Horváth helyettesíti, 1874-ben például a tíz ülés közül kilencen vesz részt. Egy alkalommal, amikor betegsége miatt távol kell maradnia, üzenetben szorgalmazza a költségvetést kidolgozó testület felállítását, az ő javaslatára bővítik a Századok szerkesztőbizottságát, így biztosítva annak megfelelő szakmai színvonalát. Nem sokkal hónappal halála előtt betegten tart beszédet, ami után el kell hagynia a folytatódó ülést.²¹ Részt vesz a vidéki levéltárak anyagának felmérésére szervezett kirándulásokon, ahol „oly kitartással másolta és kivonatozta az okiratokat és leveleket, mely a tudomány fiatal munkásait gyakran megszégyeníté”. Amikor Vas megyébe nem tud elutazni, a tudóstársak külön levélben értesítik eredményeiről.²² Kétségtelenül szívén viselte a társulat sorsát, amely fennállásának ötvenedik évfordulója alkalmából részletes életrajzzal tiszteleg előtte.²³

Az alábbiakban elsősorban a társulat gyűlésein elhangzott beszédei alapján azt vizsgálom, milyen célokat tűzött az intézményesülő magyar történettudomány elé, hogyan látta annak feladatait a kiegyezést követő korszakban. Azt is érzékeltetni szeretném, hogy programja reformkori tevékenységének folytatása, és jól jellemzi pályatársai érdeklődését is.

Egy „csodálatosan munkabíró nemzedék”²⁴ tagja, mely a kiegyezéssel kerül fontos politikai és tudományos szerepbe. Eötvös József, Trefort Ágoston, vagy a történelemmel foglalkozó Szalay László, Pulszky Ferenc, Römer Flóris, Hunfalvy Pál, Salamon Ferenc és Szilágyi Sándor ugyanúgy „teremtő amatőrök”, mint a társulat egymást követő elnökei: Mikó Imre, Horváth Mihály, Ipolyi Arnold, Kemény Gábor és Szécsen Antal. Rá még inkább igazak a következő nemzedékhez tartozó (Horváthnál 34 esztendővel fiatalabb) Fraknoi Vilmos kissé túlzó szavai: „mint autodidakták léptünk a történetírás mezéjére. Mesterek útmutatása, kellő előkészület hiányában a tudomány állása iránt kéllően tájékozva, erőink megítélésére képesek nem lehetünk.”²⁵ Mindannyian lázas tenni akarással és lelkesedéssel látnak munkához: megteremtik a magyar történettudomány intézményrendszerének alapjait, kijelölik az irányokat, egyengetik azok előtt a pályát, akik majd megvalósíthatják terveiket.

A polgári átalakulás büvkörében élő nemzedék számára kulcskérdés a korszerű tudomány megteremtése, hiszen a polgári jólét és a polgári tudás összefügg. A Magyar Történelmi Társulat alakulása nem csupán tudományos jelentőséggel bírt, fontos közéleti esemény, Horváth első közgyűlésén elnökként tartott programadó beszédét a Századok mellett azonnal teljes terjedelmében hozza a Pesti Napló,²⁶ más lapok kivonatot közölnek vagy hírként számolnak be róla,²⁷ számos alkalommal idézik az utódok.²⁸

Az intézményesülő magyar történettudomány feladatát keresi a polgárosuló Európában, „a nemzetiségek századában”, amikor a népek függetlenségük helyreállításával akarják megállapítani, majd megszilárdítani szabadságukat. Am a nemzeti

mozgalmak csak eszközt jelentenek, a „magasabb” cél a haladás, a „tökélyesülés,” „az emberiség eszménye felé való közeledés.” A fejlődés szüksége olyan törvény, melyet nem lehet büntetlenül megszegni, a magyarságnak „az emberiség közös irányának ösvényét” kell követnie, miközben kötelessége „megőrizni a maga sajátos egyéniségét”, a haladás fő biztosítéka a nemzetek különbözősége, ami nemes versenyre kényszeríti a legkitűnőbbeket is.²⁹

Eletrajzírója, Márki Sándor szerint, Horváth, „a negyvenes évek nemes idealizmusával lépett át a hatvanas, sőt a hetvenes évekbe is”,³⁰ egy korábbi méltatója úgy véli, „a talaj, amelyből életerejét, érzülete és gondolkodása zamatját, és politikai színezetét merítette: a harmincas és negyvenes évek egész egy korszaka.”³¹ Várkonyi Ágnes azt tapasztalja, hogy Horváth az emigrációban „szinte a reformkori dinamizmus töretlenségében” volt képes megőrizni „a civilizáció történetformáló erejéről, a feltartóztathatatlanul előrehömpölygő történelmi fejlődésről vallott felismeréseit”. Akkori gondolatkészletét mélyítette el, és európai tapasztalataival együtt hozta haza: „ezek semmit el nem avultak, sőt a hazai történettudományban modernebbül hangzanak majd, mint a romantikusok frázisai.”³²

Horváth valóban már pályája elején hasonlóan gondolkodik. A jobbságról költözöködési jogáról írt munkájában olvashatjuk: „A történetírásnak, hogy célt érjen, és rendeltetésének megfelelően, a nemzetiségi kevélység kisszerű nézeteiről fel kell emelkednie az emberiség álláspontjára, s innét mondani ki ítéleteit, innét adni irányt s indítást a jelen s jövőnek. És jaj a nemzetnek, hol ezt bátran s az elődök iránti hálátlanság vagy nemzet elleni vétség vádjá nélkül nem tehetni!”³³

Mindez hűen tükrözi a nemzeti liberalizmus felvilágosodásban gyökerező gondolkodását. Hunfalvy Pál például ugyanabban a folyóiratban, néhány hónappal később arról értekezik, hogy meggyőződése szerint „a hazafiság nincs ellenében a világpolgárságnak, sőt hogy az csak annak erényéből fejlődhetett ki... A világpolgárság egy nagy kert, melyben a különféle nemzetek virágokként egymás mellett virítanak... A nemzeti sajátosság énelöttem legdicsőbb ereklye, és szent, elidegeníthetlen örökség, mert annak elvesztével a nemzet kitörletik a történelemből... Nemzetisedjünk meg, hogy a magyar géniusz is a világpolgárság oltárán tehesse le zsengejét, s a többi nemzetekkel együtt arra törekedjék, mely az emberiség sajátja, s mely nélkül a népek, csak fajok s nem nemzetek.”³⁴ Nem csupán Horváth vagy Hunfalvy, de Kelet-Közép-Európa több neves historikusa számára is összeegyeztethető elvekről van szó: a nemzeti történelem az egyetemes történelem része, és csupán így érthető meg.³⁵

Várkonyi Ágnes szerint „feltűnő az a gond és szeretet”, ahogyan a fiatalokkal foglalkoznak,³⁶ Horváth társulati elnökségének idején jutnak el az első magyar ifjak a nyugati egyetemek történelmi szemináriumaira. A Berlinből és Párizsból hazatért 22 éves Marczali Henriket első felolvasása után megdicsérte, és azzal biztatta, hogy „sokkal nagyobbat remél és vár tőle,” azt, hogy a magyar történelmet „szervesen összekesse” az egyetemes történettel. Az egykori fiatalember később több alkalommal hálásan emlékszik Horváthra, aki „történettudósi áldását adta reám. Megjegyzése, hogy a hazai történetet nem érthetjük meg egészen, ha tüzetesen nem foglalkozunk az általános eszmékkel, és a nemzetközi bonyodalmakkal, mély hatást tett reám, a fiatal kezdőre, és mindig biztatóm volt tanulmányaim útján.”³⁷ Akadémiai székfoglalójában Marczali addigi pályája „leglényegesebb” feladatának éppen az egyetemes és nemzeti történelem kapcsolatának bemutatását tartja, hiszen azok egyek, egymástól el nem választhatók: „Az egyetemes történelem adja a keretet, szolgáltatja a mintát, melybe a nemzet, vérével és verejtékével, beszövi az élettéljes színeket... a nemzet csak a világtörténelmi momentumok egybevetése, összehasonlítása által, jut énjének, sajátosságának igazi tudatára.”³⁸

Horváth útmutatása nem elszigetelt jelenség: a kor vezető historikusai a magyar történelmet európai összefüggéseiben igyekeztek megérteni. Az ötvenes években Ipolyi Arnold „a magyar történetírást más országok és nemzetek történetírásával szerves egységben fogja fel. Szükségét látja, hogy a szomszéd országok történetírásáról többet tudjunk.”³⁹ Szalay László dicséri Wenzel Gusztávot, mert munkájában „kiemeli a tárgyat külön magyar álláspontot hazudó korlátoltságából és ridegségéből, s beilleszti mintegy az európai szolidaritás rájárába, anélkül, hogy a nemzeti hímport róla letörlené”.⁴⁰

A hatvanas években a történeti szakfolyóiratot tervező Pesty Frigyes elszomorítja a történészeknek a nemzetközi szakirodalom terén való tájékozatlansága, „az úgynevezett megyeház ablakából való bölcsekedés, félszeg, szűklátókörű felfogás”, ezért fontosnak tartja a „világtörténeti irodalom” bemutatását.⁴¹ Mikó megválasztásakor azt hangsúlyozza, hogy „magasabb szempontra” kell emelkedniük, így ismerhetik meg a történetírásnak „művelt népeknél való fejlődési stádiumát”. Ki kell zárniuk munkáikból a „nemzeti ábrándokat”, hiszen a magyar múltat elszigetelten nem ismerhetik meg, csakis a szomszéd népek történetével összefüggésben mutathatják be azt – máskülönben „egyoldalúságba” esnek.⁴²

Salamon munkásságának „különösen jelentős” vonása, hogy „igyekezett az ország történetét az európai viszonyokba ágyazottan, azzal összhangban tárgyalni”. A század utolsó negyedének legtekintélyesebb történésze, Szilágyi hasonlóan ítél: Eleddig „a mi történetünk úgyszólván nem volt beillesztve az európai történetbe, izoláltan ismertük azt, a külső hatások számbavétele nélkül.” Egyik fő célja Erdély diplomáciájának, Bethlen Gábor és a Rákócziak európai kapcsolatainak feltárása.⁴³ Az ifjú György Aladár azt veti a magyar történetírás szemére, hogy elmaradt a „kozmpolitikus fejlődésben”, európai összehasonlításban Horváth felfogása is „meglepően kisszerű és korlátolt”.⁴⁴ Szécsen bírálja azokat, akik a magyar történelmet „mindig csak önállóan, és az általános európai események, szellemi és politikai irányok fejleményeitől mintegy elszigetelten” adják elő, munkájuk ezzel veszít komoly tudományos jelentőségéből, egyoldalú felfogásuk „megbízható tanulságokat és tanítást nem nyújthat”, az „európai irányok szolidaritásának”, a kölcsönhatásoknak szem elől tévesztése „szükségessé válik hamis felfogásokhoz és ferdé ítéletekhez” vezet.⁴⁵

Máig hallhatunk a 19. század magyar történetírására állítólag egyre inkább jellemző függetlenségi szemléletről, az ezzel járó bezárkózásról, korlátoltságról, melyet az *Extra Hungariam non est vita* szállóige fejez ki. Pedig kétségtelenül megvolt az igény a magyar múlt európai beágyazottságának bemutatására. Jellemző erre az egyik vezető napilap vezércikke a korszak végéről, ahol azért dicséri Andrassy Gyula történeti áttekintését, mert az „eseményeket nem elszigetelten és pusztán az ország belső története szempontjából, hanem egyetemes európai kapcsolatában mérlegeli s az európai nagy nemzetközi erőviszonyok alapján ítéli meg állami fennmaradásunkra vonatkozó jelentőségünket.”⁴⁶

A történettudomány kiemelt szerephez jut a modern Magyarország megteremtésében, a nemzeti érzelm „leghatékonyabb dajkája” – folytatja Horváth 1867-ben, ugyanazt a képet használva, mint negyedszázaddal korábban, akadémiai székfoglalójában.⁴⁷ Közvetítenie kell az „igazságnak és társulásnak, a szabadságnak és műveltségnek ama gazdag örökségét, melyet a múlttól vettünk”, és „hatványozva” kell átadniuk a jövőnek. Ezt a feladatot úgy teljesítheti, ha a letűnt korok „minden mozzanatait” felkutatja, hű képet ad a nemzet „szellemi és anyagi, társadalmi és politikai” munkásságáról. A múlt és a jövő nemzedékekkel szembeni kötelességük „minél behatóbb módon és szélesebb alapon” foglalkozni a magyar történelemmel.⁴⁸

Úgy érzi, eljött az idő fiatalkori álmainak megvalósítására. Akkor is hasonlóan fogalmazott: „a hajdankor eseményeiből s fejleményeiből a jelennek óvást és irányt adni, legnehezebb ugyan, de kétségen kívül legnehezebb feladása a történetnek, mi, mint egyáltalán minden tudomány, csak úgy hozza meg a maga gyümölcseit, ha az életbe átszivárog.”⁴⁹ Az emigráció vagy az itthoni várakozás hosszú éveit után, Horváth generációja a „második reformkorban”⁵⁰ polgári igényű nemzeti öntudat kialakítására törekszik. Láthattuk, számukra a nemzet felemelése az emberiség előrehaladásának elengedhetetlen feltétele, biztosítja az ideális keretet a polgári fejlődés számára. Mindebben fontos szerep jut a tudománynak, amely képes lehet befolyást gyakorolni a közéletre: Horváth „hatni akart nemzetére, tanítva, emelve és lelkesítve azt”.⁵¹

A történetírás az „egyesek, nemzetek s az összes emberiség nemesítésére szolgál”, társadalomtudományként a társadalom céljait kell előmozdítania, a múltból „erkölcsi következtetéseket” vonhat le, „melyek tanulságul, iránymutatásul szolgálhatnak”. Ennek érdekében szükséges kimutatnia „azon fokokat, melyeken a nemzetek a művelődés pályáján áthaladtak”, fürkésznie a „törvényeket, melyek az erkölcsi világ menetét nem kevesebb rendszerességgel és szükségességgel vezérlik, mint a fizikai törvények az anyagi világot”.⁵² A történelem a természettudományokkal együtt hozzájárulhat „az elfogultság, előítéletek és szellemi korlátoltság... az anyagi tehetetlenség” béklyóinak lerázásához, együtt „kiszélesítik s megszilárdítják” a szabadságot.⁵³

A társulat célja az élet minden területére kiterjedő források felkutatása, kiadása, és „tán még inkább” a nagyközönség érdeklődésének felkeltése, az „élénk történeti érzék” megteremtése és megszilárdítása. Tevékenységük hatókörének túl kell terjednie a szak tudósok szűk körén, a „legszelebb alapokra” kívánják fektetni a társulatot, annak tagja lehet „minden hazafi és nemzete történelmét kedvelő, dicsőségét szíven hordó minden polgár”. Sem az uralkodó támogatása, sem az Akadémia buzgalma nem fog „teljesen célt érni, míg a történelmi tanulmányokat maga a társadalom nem veszi pártolása alá”. Ehhez nyitott társulatra van szükség, amely minden érdeklődőt tagjai közé fogad, a tudomány így lehet képes befolyásolni szélesebb rétegek történeti látásmódját, „átszivárogni” az életbe. Ezzel az alakulás körüli vitában foglal állást. Az eredeti alapszabálytervezet ugyanis a társulat elődének tekinthető Dunántúli Történetkedvelők egyesületének mintájára szűkkörű tudományos testületet kívánt létrehozni, ahol a meghatározott számú tag közé bekerülni elismerést jelent. Tán Horváth tekintélyének, elnöki szerepének is köszönhetően ettől eltérő koncepció érvényesült: nem támasztanak szakmai követelményt a belépni kívánók elé.⁵⁴ Mindez egybecseng a kortárs európai történészek szándékával, akik igyekeztek minél szélesebb rétegekhez eljuttatni eredményeiket.⁵⁵

A történettudomány feladata kapcsolatba hozni egymással a különböző korokat, összekötni azok „anyagi és szellemi, társadalmi és politikai” életét. Öntudatosan hirdeti a történelem kiemelt szerepét: „a múltat a jelenkor ismeretére juttatva, s az elmúlt korok munkásságainak eredményeit a jelen és a jövő hasznára visszatükröztetve, alkotja meg tulajdonképpen a nemzetet, hirdeti annak dicsőségét, és tanúsítja, hogy nemzetünk nem rothadt, nem csenevészett tagja még a nemzetek nagy családjának.” Szavai közvélekedést tolmácsolnak: a 19. században formálódó nemzettudat kialakításában a történettudomány is fontos rendeltetéssel bír azzal, hogy azonosulásra alkalmas múltat kínál, a nemzeti nagyság megtestesítőit vonultatja fel, és figyelmeztető példáival iránymutatást ad a jövőre.

A magyarság múltbeli szerepének hamis dicsőítését, a „divatos” ábrándokat⁵⁶ éppúgy elutasítja, mint a történelmi eredmények kicsinylését, a „mindent ócsárlani szerető felfogást”, sürgeti a lelkiismeretes, kritikus „történetnyomozást”, a források „összes tömegének felbúvárlását és megrostálását”. Számba veszi az előző nemzedékek „nagy és teljes

elismerést érdemlő” eredményeit, amelyek csupán a kezdetet jelentik, sok még a teendő, „nemzeti történelmünk dicsőséges épülete” akkor készülhet el, ha az eddig kiadatlan kútfők is közkézen forognak majd.⁵⁷

Tisztában van az összefoglaló munkák és monográfiák fontosságával, hazatérve, a szakirodalomhoz és a forrásokhoz könnyen hozzáférve, *Magyarország történelmének* kibővítésén dolgozik.⁵⁸ Az első nagyszabású korszerű magyar nyelvű munka kerül ki tolla alól, mely nyelvezetével, stílusával, szemléletével a születőben levő polgári Magyarország igényeinek kíván megfelelni.⁵⁹ A következő években mindenekelőtt ennek szenteli magát,⁶⁰ élete végén egyháztörténetén dolgozik. Számára egyértelműen elsőbbséget élvez a feldolgozás, kezdettől ezt tartotta a társulat lapja, a Századok lényesebb feladatának. Az indulás nehézségei közt 1867-ben egy körlevélben kéri a választmány tagjait, hogy küldjenek írásokat a lap számára, az „nem okmánytár akar lenni, nem annyira szaktudósok számára lévén írva, mint inkább a tágasbörű közönséggel akarja a történetirodalmat megkedveltetni. Pusztá okmányközlésekkel ehhez képest itt nem érünk célt. Nekünk feldolgozott cikkek kellenének.”⁶¹

A társulat és az Akadémia forrás-kutató és -közlő munkája lehetővé teszi, hogy az újabb történész nemzedékeknek ne kelljen „többé életük javát poros levéltárakban tölteni s legjobb erejüket pusztá anyaggyűjtésre pazarolni”, figyelmüket olyan munkák megírására fordíthatják, melyekben a letűnt korok jelentős személyiségeit, eseményeit, azok anyagi és szellemi állapotát teszik kutatásuk tárgyaivá. Műveikben a pusztá adathalmaz helyett „a kor szelleme s törekvései, az uralkodó eszmék, érzelmek s irányok mivolta, a nemzeti műveltség állapota s haladása” jelenhet meg, „határozottan és sajátos színében” mutathatják be „az összes polgári s társadalmi élet” képét. A társulat feladata elsősorban a források „kritikai megrostálása”, az anyag hiányosságainak kiegészítése, az összegyűjtött anyag „tanulságos élvezetet nyújtó, művészi alakú feldolgozását” a kivételes tehetséggel megáldott tudósok végezhetik el, ez nem tartozik működési körükbe.⁶²

A kezdetekkor úgy véli, a magyar történettudomány intézményeinek kollektív tesztületekként elsősorban a kútfők feltárására kell összpontosítaniuk, ami segítheti a magányosan dolgozó tudósok feldolgozó munkáját. Az első évtized mérlegét megvonva, amikor átveszi az elnökséget, a társulat vezetői büszkén számolnak be az elkészült tanulmányokról, és az összegyűlt anyagról, melynek közlésére már nem elég a Századok. A fennállás 25 éves évfordulóján Szilágyi Sándor titkár úgy fogalmaz, hogy a források feltárásában „az első tíz év eredménye a megelőző század munkáját túlszárnyalta”.⁶³

A súlypontok áthelyeződnek, a feldolgozás is fontos feladattá válik, így tarthatják a közönséget a legújabb kutatás színvonalán.⁶⁴ Míg az első évtizedben a Századok egyszerre a forrásközlés és a tanulmányok megjelentetésének fóruma, ezt követően az előbbi megszüntetését tervezik, amire az Akadémiától átvett Történelmi Társulatlak majd. Horváth felülvizsgálja korábbi álláspontját, utolsó beszédében rámutat, hogy „már magasabbra” is kell törekedniük, az összegyűjtött adatok sokasága lehetővé teszi a feldolgozást – folyóiratuk ezeket közli majd.⁶⁵

Elterjedt a felfogás, amely az első magyar történésznemzedékeket mindenekelőtt adathalmozó, forrásfeltáró- és közlő munkásságukért ismeri el, és elmarasztalja őket e miatt. A két világháború közt legnagyobb befolyással bíró Szekfű Gyula például számos alkalommal kifejti ez irányú bírálatát: a 19. század második felére „történetírásunk formákban mindinkább kiszáradt és egyszerű tények egymás mellé sorakoztatására senyvedt össze”⁶⁶, „tudósaink többsége adatokat közölt, anélkül, hogy azokat fel tudták volna dolgozni.”⁶⁷ A korszaknak „ügynevezett pozitívista, a valóságban erősen materialisztikus” felfogását kárhoztatja, amiért „azt hitte, hogy ha az adatokat minél

teljesebben összegyűjti s azokat minden kommentár, szubjektívnek tartott magyarázat nélkül összeírva kiadja, ezzel már elvégezte a történetírás valódi feladatát... A történetírás és -tudomány ily módon egyszerű levél- és könyvtári kutató és aktapublikáló munkává vált.⁷⁶⁸

Pedig a korszak jeles historikusai Fraknoi Vilmostól Marczali Henrikig, Pauler Gyulától Szilágyi Sándorig mind jelentős szintéziseket alkottak. A Horváth halálát követő évben a társulat vidéki ülésén a közéleti és tudományos pályán szintén a reformkorban induló Pulszky ott folytatja, ahol a korábbi elnök abbahagyta: az adatgyűjtés volt az utóbbi évtizedek legfontosabb feladata, amiben „bámulatra méltó” eredményeket sikerült elérni. Ám az „nem lehet cél, az csak eszköz, az okmányok, melyek kiadatnak, csak építőkövek, melyek várják a mester-kezet, hogy egy díszépületbe beillesztessenek, mely a nemzet dicsőségére szolgáljon... megjő az idő, melyben a gyűjtés mellékfoglalatossággá válik s a történetírónak nagyszabású feladata lesz t. i. az újkori felfogások igényeinek megfelelőleg megírni az ország történetét.”⁷⁶⁹ Amikor Horváthhoz hasonlóan fogalmaz, valójában elterjedt felfogásnak ad hangot: korszerű történetírást, szintézist szorgalmaz.

Horváth a vidéki vándorgyűléseken töretlen optimizmussal egységben látja a tudomány, a nemzeti érdek, és az egyetemes fejlődés ügyét: a tudósoknak ki kell mutatniuk a „szolidaritás kapcsait”, melyek a nemzetek életét egymással és „az emberiség történelmével összekötik, s azon egyetemes élet és haladás áramlatába vonják, mely az emberi nemet rendeltetése, végcélja felé előbbre viszi.” A nép „politikai és erkölcsi egyéniségének” hű képét szeretnék adni, „kimutatni mindazon jót, jelest, érdemteljest”, ami által „a nagy népcsalád” hasznos tagja lehet, jogigényt formálhat „a többiek testvéries szeretetére, becsülésére, szükség esetén pedig támogatására”. Így bizonyíthatják be a magyarság „haladási törekvéseit s rangját a világtörténelemben, melyről írva van, hogy a világ ítélőszéke”.⁷⁰

Nem csupán általános útmutatásokat fogalmaz meg, konkrét kutatási irányt jelöl ki. Leghangsúlyosabb, folyton visszatérő üzenete ugyancsak reformkori tevékenységében gyökerezik: akkor a közvélemény a polgári átalakulás lázában ég, az ország elmaradottságának okait, a felzárkózás lehetőségeit keresik. A történészek a politikai tennivalókhoz érveket biztosító tudományt akarnak művelni, az őket foglalkoztató kérdések a kor érdeklődését fejezik ki: hogyan megy végbe a fejlődés, mi határozza meg annak ütemét, sikerét, mekkora szerepe van ebben az eszméknek, vallásoknak, államformáknak?⁷¹

A jelszó a haladás. Egy szorgalmas olvasó 1841-ben nyolc hírlapban összesen 687 cikket talált, mely „A haladás korában élünk, Korunk a haladás kora, Haladás korunk jelszava s hasonló szócifrákkal kezdődik.”⁷² Mindenekelőtt a társadalmi, gazdasági változásokat sürgetik, jellemző, hogy a filozófus Szontagh Gusztáv és a katonatiszt, később első magyar hadügyminiszter Mészáros Lázár a dinnyetermesztésről leveleznek.⁷³ Ezzel párhuzamosan fordul a történetírás figyelme a művelődéstörténeti tematika, kiemelten a gazdaság- és társadalomtörténet felé, műveikben a városok, a jobbagység, a találmányok, az ipar, a vallások, az iskolák, a mesterségek története kerül előtérbe Horváth egy német szerző nyomán írt korai tanulmányában a politikátörténetre korlátozódó munkákat azokhoz az utazókhöz hasonlítja, akik „mindenütt csak magas köröket látogatnak meg, s inkább a hideg márványteremben unatkoznak, mintsem a bizodalmas kunyhóban szívüket enyhítenék.” Az ilyen munka olyan, „mint a kamatokkal való kereskedés, míg a tőkével is lehetne nyerekedni”.⁷⁴

Szemlélete illeszkedik a kor európai történeti érdeklődéséhez; csodálatraméltó, mennyire hasonló képekkel írják le a tudomány elé támasztott megújuló igényeket. Augustin Thierry panaszkodik, amiért korábban csupán néhány arisztokrata család

viselt dolgairól értekeztek, az új, igaz történetírás jegyében az egész francia nemzet sorsáról kíván beszámolni, figyelmét a városi polgárság, és a „nép” vonja magára. A nagy cseh történetíró, František Palacký a kutatás tematikájának kiszélesítésére törekedett: „a cseh történelem egésze a csataterék zaját idézi, a dinasztikus ügyeket tárgyalja. Még nem született meg egy olyan pragmatikus történelmi mű, mely a szívet és a lelket célozza meg.” Az új témák beemelése a korszak Európa-szerte megjelenő, tán leggyakrabban hangoztatott történetírói célkitűzése.⁷⁵ A tengerentúlon is hasonló irányba igyekeztek: amikor Frederick Jackson Turner 1892-ben az amerikai történetírás megújítására tett javaslatot, Ernst Breisach szerint „gondolatai rendkívül újítóak voltak... a történetírásnak az élet teljességét kell megragadnia ahelyett, hogy csak a politika és az állam dolgaival foglalkozna, az egész népre, nem csupán az elitekre kell összpontosítania.”⁷⁶

Nálunk is hosszú azok sora, akik már jóval korábban szinte ugyanezekkel a szavakkal szorgalmazzák az egyoldalú történetíráson való túllépést. A bencés Guzmics Izidor 1823-ban így kesereg Kazinczynak: „be kár, hogy nemzetünk története csak mindig historia regum marad. Oly fényes, mégis oly száraz; oly bő, mégis oly szegény.”⁷⁷ Kossuth, aki kezét mindig a kor ütőerén tartotta, börtönéből hasonlóan ír anyjának: „ütözetleírás elég van históriánkban, mintha bizony a szisztematizált emberöldöklés volna az emberi lélek fényoldala; de oly história, mely a kornak, melyről ír sajátságait, a nép belső érdekét tükröbe állítaná előttünk – nincs.” Néhány magánlevél „sokkal helyesebb ismeretet ad nemzetünk akkori belső életéről, pallérozódása, civilizációja, szokások, s a társasági lét alapzatát képező családi élet sajátságairól, mint egy egész krónika, melyben a legnagyobb szabatosággal le van írva, hány ember esett el Nagyvárad alatt.” Kazinczy Gábor úgy érzi, hogy „az egykor dicső várak értéktelen bagolytanyákká váltak; ki kell tártani színes gót ablakaikat, hogy a friss levegő beáramolhasson rajtuk, hogy a régi világ, a középkor kísértetei, a párducos és kacagányos vitézek emlékeit kiszellőztethessék.”⁷⁸

A műszaki egyetem felállítását szorgalmazó Vallas Antal szomorúan állapítja meg, hogy „szegény ifjaink csak a királyok háborúival, a hatalmasok lázadásaival ismerkedhetnek meg, de árva szót sem hallanak az alkotmány kifejlődéséről, az iparnak, tudományoknak és művészeteknek állapotáról, az egyes korok szokásairól, vezéreszméiről, erkölcsseiről.” Szontagh Gusztáv elítéli a „pusztán politikai históriát”, mert az „háborúkat adván elő, fejedelmek, udvarok, kegyencek és ágyasok életét, a nép alig méltatott figyelemre”. Számára „az emberiség művelődési históriája, a történetírás legérdekesebb része, sőt veleje, mert itt tűnik ki legtisztábban az emberiség rendeltetésének valósulása, itt a gondviselés útjai; ez végre nemünk haladásának tetteles bizonyítványa.”⁷⁹

A korszak egyik legjelentősebb történésze, Jászay Pál főműve előszavában ugyanezt visszhangozza: „Eddig, a nemzet életét visszasugárzó történetek helyett, nagyrészt csak hadak és háborúk, politikai zajongások s vallási türelmetlenségek civódó felvonásait kapta olvasmányul a közönség. Pedig, ha lombjától, és attól mi virággá teszi, megfosztod a virágot, kívánhatod-e, hogy a kórót tetszéssel fogadják?” Annyi kortárs szerzőhöz hasonló képpel él: „Ne álljon a történetirat csupán hadi, vallási és politikai tények száraz elősorolásából, hanem legyen hű tükre a múltnak, legyen hiteles emlékkönyve a leélt napoknak...” A következő évben az ifjú Salamon nem érti, miért áll a történelem csupán a háborúk krónikájából, hiszen azoknál „érdekesebb tárgyakat is lehet kizselezni a históriából. Azon számtalan sokféle dolognak, mit az emberek a természetből hasznokra fordítanak, megvan a históriájuk.”⁸⁰

A történetírás érdeklődésének kitágítására irányuló szándék a forradalom után is megmarad, Wenzel Gusztáv azt szorgalmazza, hogy a történetírás „ne szorítkozzék többé csak arra, hogy vezéreink és királyaink névsorát, születési és halálévét, háborúit, más

fejedelmekhez barátságos vagy ellenséges viszonyát; vagy a legnevezetesebb ütközeteket és békekötéseket stb. tisztaba hozza. Ezek mind a hazai történetnek igen nevezetes momentumai; de a 19. században a történettudásnak már terjedelmesebb láthatára van. Összes múltkorunkat kell tekintetbe vennünk, s annak minden egyes részleteit biztos kútfői adatok alapján tanulmányozzunk.” A kultúrtörténet, a vallási, szellemi állapotok, az anyagi viszonyok feltérképezése egyaránt fontos, csak ezekkel együtt „mondhatjuk történettudásunkat feladatához képest elégségesnek.⁸¹ Pesty Frigyes az 1850-es évek második felétől szorgalmazza a helynevek gyűjtését, hiszen azok felbecsülhetetlen értékű történeti forrásként is szolgálnak,⁸² a következő évtizedben sikerül egységes kérdőívek alapján az egész országra kiterjeszteni a felmérést. Ugyanő tervez történeti szakfolyóiratot, és „a történettudományt a legszélesebb értelemben” kívánja bemutatni, a politikátörténet mellett további „mellékág”-nak is teret kíván adni a lapban.⁸³ A Helytartótanácsnak benyújtott tervezete szerint külön rovatot kapna a földrajz, az irodalom- és művelődéstörténet, a topográfia, a nyelvészet, a „népszokások, hitregék, mondák, hagyományok” bemutatása vagy a statisztika.⁸⁴

Már a reformkortól összefonódik a történetírói és a politikai program, amely egyformán a nemzetépítést tűzi ki célul, a historikust már nem csupán a társadalom egy szűk rétegének múltja érdekli, ki kell bővítenie a kutatások körét, hogy az egész nemzet történelmét írhasssa meg. Párhuzamosan zajlik a jogkiterjesztés folyamata, az eddig kiváltságokban nem részesülő tömegeknek az alkotmány sáncaiba való beemelése. Mindez nem magyar sajátosság: a korban a Közép-Kelet-Európa térség kiemelkedő történészei politikusként és tudósként arra törekedtek, „hogy a társadalom privilegizálatlan rétegeit is beemeljék a nemzet fogalmába”.⁸⁵ A liberális történetírás egyik fontos jellegzetessége az ipar és a kereskedelem, és ezzel együtt a városok iránti kiemelt érdeklődés.⁸⁶

Horváth nálunk úttörőként foglalkozik alaposabban a jobbágyok múltbeli helyzetével, az ő nevéhez fűződik az első magyar gazdaságtörténet is, amellyel Vörösmarty előtt nyerte el az Akadémiai nagydíjat. Előszavában elmarasztalja azokat, akik „a trónváltások és országszerződés, háborúk és békekötések s más... lármás események írásával” foglalták el magukat, miközben „figyelemre is alig méltatták a népi élet csöndes körét... a polgári élet békés foglalkozásait... átmenetben is alig említik.”⁸⁷ Marczali szerint a munka hozzájárult a Védegylet alapításához,⁸⁸ Várkonyi úgy véli, fellépésével fokozott figyelem irányul a témára.⁸⁹ Horváth később olyan részletes országtörténetet tervez, „melyben a politikai mellett az egyházi, ipari s kereskedelmi, műveltségi s tudományossági történet is bennfoglaltassék, részletesen.”⁹⁰

A száműzetésből hazatérve Horváth úgy emlékezik, hogy fiatalon a leginkább elhanyagolt területeket fogta művelés alá, „midőn hazai történetíróinkat a külföldiekkel összevetém, sajnálkozva láttam, hogy hazai íróink munkáikban majdnem egyedül a politikai történelem körében mozognak; az intézmények, a társadalom, a népi élet történelmi fejleményeit pedig, mik éppen a legtanulságosabbak”, nem méltányolják eléggé. Írásai érthetőbbé teszik a reformkor mozgalmait, ahogyan a történész fogalmaz: „lefolyt küzdelmeinket is jelölik”.⁹¹

Mint a kor szinte összes historikusa, azt keresi, miként töltheti be hivatását a történetírás, és emelkedhet „az előrehaladt kornak, melyben élünk, színvonalára”, hogy lehet „az élet oktatója, az értelmi s erkölcsi, szóval emberi haladás óramutatója”. A társadalmi igényeknek kell megfelelniük, egy olyan időszakban, mely „úgy egyesek, mint nemzetek iránt sokkal követelőbb”. Azok a nemzetek „tarthatnak számot a fennmaradásra és jobblétre a jövőben”, amelyek „hasznos elemei a népek családjának, s ennek erkölcsi,

anyagi, művelődési haladásához” hozzájárulnak. A történelmi jogok, a fajuk nemessége, a nyelv, a hagyományok vagy a földrajzi helyzet csak akkor bír előnyökkel, ha „művelődési és haladási törekvéssel” társulnak.

A történetírásnak teljességre kell törekednie, így lehet „a nemzeti élet tükré”, annak minden oldalát „átölelve”, „konkrét pozitivitással” bemutatva válhat az élet tanítómesterévé, „az idők minden viszonyairól” tanúskodva lehet „valóságos tükré” az időnek. Beszédeiben újra és újra az általa megkezdett munka folytatására buzdítja ifjabb szaktársait: foglalkozzanak a nemzeti művelődés, a civilizáció történetével, a társadalmi viszonyokkal, „az erkölcsi s értelmi haladással”, az egyes korok eszméivel, a „szellemiránnyal”, az egyház és az iskola működésével, a művészetekkel, a családi és a közélet, a polgári foglalkozások, az ipar, a kereskedelem múltjának feltárásával. A történelem e csendes, ám a nemzeti fejlődés miatt érdekesebb, fontosabb részei jelzik „a haladás irányát s fokait, a népek tökélyesbülését s emelkedését az emberi eszmény felé”. Korszerű kutatási programot ad, miközben a kiegyezéssel hatalmas lehetőséghez jutó ország előtt álló feladatokat vázolja fel.

Igen gyakran „figyelemre is alig méltatott okokból erednek a legnagyobb horderejű események”, a legtanulságosabb adatok a műveltségi viszonyok földerítésére szolgálnak, összességük, „mozaikszerű” kapcsolatuk és kölcsönhatásaik alkotják egy nép életét. Bepillantást engednek „azon zajtalan életműködéseibe s alkotásaiba, melyekben annak természeti, erkölcsi és szellemi sajátságai, jelleme, észjárása, lélekiránya legvilágosabban nyilatkoznak”.

Korábban főleg a történelem „zajosabb, bár gyakran csak rombolást tartalmazó részével” foglalkoztak, a „meddő” politikai viszályokra figyeltek, pedig azoknál nagyobb hatása van „egyes józan, termékeny eszméknek”, jól működő iskoláknak, vagy a vallásnak. A „nemzeti műveltség egy-egy hajdankori emléke fényesebben tanúskodik nemzetünk életrevalóságáról”, mint az esetleg „nagy zajt ütött fegyvertények”. A gyűlölségnél, a rombolásnál, az „erkölcstelenítő” szenvedélyeknél fontosabb a „szellemi tényezők erkölcsnemesítő, művelő” hatása – ezek „szépítették az életet, melengették a kedélyt, emelték a szellemet, tágitották az eszmekört, tisztították és szélesbítették a világnézetet.” Az utána jövőeknek azt ajánlja, hogy az anyaggyűjtésben csakúgy, mint a feldolgozásban leginkább e „parlagon maradt mező művelésére fordítsák figyelmüket s erejüket, mert ezen fogják a történelmi tudomány legszebb, legízletesebb gyümölcseit megérlelhetni.”⁹²

Gyáni Gábor úgy véli, Horváth felhívása csupán a századfordulón talál visszhangra a hazai történetírás berkeiben, akkor fognak számosan a társadalomtörténet-írás felé fordulni, „ennek a későbbi historiográfiai fejleménynek azonban nincs túl sok köze a Századok első évtizedéhez.”⁹³

A módszeres társadalomtörténeti vizsgálódásokra még valóban várni kellett, ám történetírónk már 1841-ben leszögezi, hogy „a nemzetek történetében aligha bír valami nagyobb érdekléssel s fontossággal, mint a néposztályok egymás iránti viszonya.”⁹⁴ Várkonyi a *Horváth Mihály társadalomtörténeti szemlélete* című fejezetben tárgyalja reformkori működését.⁹⁵ A társulatban kezdettől törekedtek a kutatási területek kibővítésére, többen veszik át gondolatait. 1874-ben Mikó rámutat, hogy a történettudomány feladata minden apró részlet feltárása, melyek együtt alkotják az elmúlt idők társadalmi viszonyait, így adhat a múlt „mint egy varázstükör” tanácsot és útmutatást a jelen számára, kitartást, erőt és bátorságot a jövő küzdelmeihez.⁹⁶

Ipolyi Arnold alelnökként, majd elnökként, több alkalommal hangsúlyozza a politika- és hadtörténeten túlmutató művelődéstörténeti kutatások fontosságát, büszkén jelenti ki, hogy a társulat „fölszerve valódi hivatása sokoldalú feladatait, rég letért az eddigi történelmi irány azon tág és járt országútjáról, melyen csak az uralkodás és a hadak

társzekerei robogtak előtte, csak a győzők és legyőzöttek »io triomphe« és »vae victis« lármája hangzott fel feléje.” A „kútfőkutatás és kritika, a kellő feldolgozás és előadás mellett, különös feladatunkat képezi hazánk elhanyagolt műveltségtörténete.” A nemzeti tudat nem elégedhet meg a felszínes politika- és hadtörténetírással: „le kell ereszkednie a nemzeti és népélet mélyébe, s innét annak legalkalmasabb szellemi nyilatkozatáig emelkednie.” Ma már csak csodálni tudjuk az úttörő nemzedékek álmait, teljességre törekvésüket, mondhatnánk: „holisztikus szemléletüket.” Ipolyi szerint az általa műveltségtörténetnek nevezett irányzat felöleli „a köz-, mint a magánéletet, a vallási és egyházi, az állami és jogi, a polgári és a társadalmi intézmények fejlődése történetét, a házi és népélet, a nyelv és irodalom, a tudomány és művészet, az ipar és munka, az erkölcsök és szokások, a népmonda és rege stb. összes nemzeti alkotásai történetét, múltját és jelenét, kezdve úgyszólván az első népnilyatkozat tétveteg meséjétől egész legmagasztosabb érzete daláig, az öntudatlanul elhangzó párbeszédétől egész a vérszerződésnek, ha volt, nemzetalkotó törvénytől, vagy a végső cserép- és fegyverdarabtól, mely a fölszántott sír rögetől előgördül, egész a felhőkbe nyúló műalkotás gót csúcsáig.”⁷⁹⁷

Szilágyi úgy véli, a politikai és hadi események csupán „félképet” nyújtanak, „a művelődési viszonyok és polgári élet festése nélkül városaink életéről a múltban csak megközelítőleg is hű képet nem kaphatunk.”⁷⁹⁸ 1881-ben Eperjesen Pulszky Ferenc elnök ismétli ugyanezt,⁹⁹ és ugyanő hangsúlyozza az 1885-ös történeztkongresszuson, hogy a múlt eseményeinek megértéséhez azokat a maguk teljességében kell tanulmányozni: „nemcsak a különböző politikai viszonyokat, hanem az eszmekört is, a melyben az akkori emberek éltek.” Ide sorolja a szokásokat, a kultúra fokát, a divat változásait, „mert mindezek a legnagyobb hatást gyakorolják a nemzetek kül- s beléletére, mely minduntalan új meg új változásoknak ki van téve, hiszen maga a természeti környezete is szüntelenül változik, mire ritkán fordítjuk a kellő figyelmet.”⁷¹⁰⁰

Horváth felhívása eredménnyel járt: néhány év alatt hatalmas anyag gyűlt össze, számos munka született ebben az időszakban, melyek egy-egy új terület későbbi kutatásai előtt nyitották meg az utat. Amikor 1871-ben a Pesti Napló szerzője hiányolja a művészettörténeti adatokat, a Századok főszerkesztője, Thaly Kálmán, a folyóirat számos írásával bizonyítja, hogy milyen sokat tettek ez ügyben, a cikk a viszonyokat „a valónál sötétebb színben látja”.¹⁰¹ Utóda, Szilágyi szerint Horváth 1872-es felhívása a közműveltségi állapotok földerítéséről valójában a helyszínek, a Szepességnek, s Felső-Magyarországnak szól, hiszen lapjuk addigi évfolyamai „kiváló gonddal” közöltek kultúrtörténeti adatokat.¹⁰²

Az eddig felhasználatlan források felkutatásának jegyében, a céhek megszüntetésekor a társulatban az ipartörténeti adatok módszeres összegyűjtéséről és vizsgálatáról döntenek, feldolgozásukkal hiánypótló munkát végeznek, ami „biztos alapot” teremthet a magyar művelődéztörténetnek.¹⁰³ A jelentős anyag kiadására sajnos nem került sor.

Az első évtizedre visszatekintve, a társulat vezetői beszámolnak az elkészült tanulmányokról, köztük a művelődéztörténeti témájú írásokról.¹⁰⁴ A következő évben a Magyar Történelmi Társulat kiadása az Akadémiától a társulathoz kerül, és abban nagyobb figyelmet szentelnek a művelődéztörténeti adatok közlésének.¹⁰⁵ Ugyanekkor Fraknói az akadémiái bizottságban új programot vázol, és úgy véli, az 1526 utáni időszakra kellő forrás áll rendelkezésre ahhoz, hogy azokból „elég hű képét nyerjük az adófizetés, földművelés, ipar, kereskedelem állapotának, a népesség számának és vagyoni viszonyainak”. Eljött a feldolgozás ideje.¹⁰⁶

Az ifjú Tagányi Károly kritikáiban ugyanezt szorgalmazza már az 1880-as évek elején: „Szakítsunk hát a vellejításokkal; tanulmányozzuk az immár ezer esztendő magyar embert, művészetében, irodalmában, politikájában s társadalmi életének minden nyilvánulásában, hogy megismerhessük múlt és jelen tevékenységének minden rügőjét,

mert csak ezeknek ismerete fontos, csak ebből fog okulást szerezhetni a nemzet és a külföld.²¹⁰⁷ Ő majd a társadalomtörténet-írás egyik úttörője lesz a következő évtizedekben, háromkötetes erdészeti oklevéltárat¹⁰⁸ ad ki, és az egyik szerkesztője a világon másodikként nálunk megjelenő gazdaságtörténeti folyóiratnak.

Tán érdemes felsorolni néhány további munkát a század utolsó évtizedeiből annak szemléltetésére, mennyire kiterjed abban az időszakban a történetírás érdeklődése. Szilágyinak a Horváth hazatérése előtt megjelent Erdély történetét a szigorú Szekfű ötven év után is használhatónak tartja, „különösen művelődéstörténeti részei érdekesek.”¹⁰⁹ Fraknoi összefoglaló munkájában, amely közvetlenül Horváth beszédeit követően jelenik meg, az egyes korszakok kapcsán külön fejezetekben foglalkozik a vallási állapotok, az iskolák, az irodalom, a tudomány és művészetek bemutatásával.¹¹⁰ Wenzel a városjogról tart előadást az akadémián, megírja a magyar bányászat „kritikai” történetét csakúgy mint a mezőgazdaság történetét, de jogtörténeti munka is került ki a keze alól.¹¹¹ Pesty Frigyesnek a helynevek és a történelem kapcsolatát taglaló munkája éppen Horváth halálának évében jelenik meg,¹¹² Radvánszky Béla hatalmas forrásgyűjteményeket bocsát közre a magyar családéletről és háztartásról, művelődéstörténeti okmánytárában udvartartást és számadáskönyveket, valamint régi szakácskönyveket közölt, egy teljes kötetet szentelt az összegyűjtött anyag feldolgozásra.¹¹³ Acsády Ignác dicséri, mert „teljesen mellőzte a politikát s megmutatta, hogy a régi emberöltők életében van egyéb is, mi az utóvilágot érdekelheti, sőt talán nagyobb mértékben érdekelheti es sokszor több tanulságot nyújthat azon szereplősöknél, mely a nyilvánosság színpadán játszódott le.”¹¹⁴ Ortway Tivadar kétkötetes munkát szentel Magyarország kora középkori vízrajzának.¹¹⁵ A helytörténeti munkákban is időnként nagy hangsúlyt kaptak a művelődéstörténeti adatok,¹¹⁶ az is előfordult, hogy egy megye gazdaságtörténetét írták meg.¹¹⁷

Horváth első méltatói¹¹⁸ mind kiemelik művelődéstörténeti érdeklődését. Fraknoi emlékbeszéde szerint a „kultúrtörténet” fölkarolásával „oly térnek művelésére szenteli erejét, mely leginkább parlagon hever, és legtovább várat gyümölcsére.”¹¹⁹ Marczali az ő példája kapcsán szögezi le, hogy „a történelem egy és éppoly kevésbé lehet szó külön politikai, mint külön úgynevezett művelődéstörténetről... Az emberi szellem keresi az anyagi, értelmi és érzelmi szükségeinek megfelelő eszméket és alkotásaiban azok megvalósítására törekszik. Állam, egyház, gazdaság mind egy és ugyanazon kor és nemzet fölfogásának jelét viseli magán, sőt még a művészetnek és irodalomnak aránylag sokkal függetlenebb és egyénibb alkotásai sem érthetők meg, ha nem illesztjük be azokat teremtő környezetükbe. Ezért az ú. n. művelődéstörténet a politikai és állami viszonyok nélkül épp oly érthetetlen, mint amily lehetetlen az állami viszonyoknak kellő és helyes képét adni az alapul szolgáló gazdasági állapotok és a közös gondolkodást kifejező szellemi művek tárgyalása nélkül. Így a történeti anyag bámulatos sokfélesége mellett is egy és egységes.”¹²⁰

Miközben Szekfű a politikai érdeklődés kizárólagosságát veti a korábbi magyar történetírás szemére,¹²¹ Lukinich Imre a társulat 50 éves fennállásakor készített vizsatekintésében nagy fontosságot tulajdonít Horváth fellépésének, amivel a társulat „tudományos munkásságának iránya a magyar művelődéstörténelem felé fordult”.¹²² Később büszkén mutat rá, hogy „a szűkebb értelemben vett politikai történelem mellett magas színvonalú gazdaság- társadalom-, pénz-, oktatás-, földrajz-, művészet-, és jogtörténeti irodalmunk van, eredményeiről a külföld is szívesen vesz tudomást, mely az európai kultúrközösség nem mellőzhető tényezőjének tartja a magyar történettudományt.”¹²³

Márki dicséri Horváthot, mert kiszabadította a történetírást egyoldalúságából. „Históriánk ma már mégsem egyoldalú osztálytörténelem. Nem fogult el a hadi dicsőségekben; s amint katonai és politikai munkásságon kívül egyéb működést is ismert, más nemzeti erényeket is észrevett a miénken kívül. Hazafiasságából nem vesztett, emberiségében nyert.” Úgy emlékszik rá, mint aki a különösen a művelődéstörténelmet ajánlotta a fiatalok figyelmébe.¹²⁴

A későbbiekben sajnos a historiográfiai áttekintésekben gyakran ideológiai szempontok érvényesültek, melyek megakadályozták életművének reális értékelését, és a társulatban kifejtett tevékenységének bemutatását, időnként háttérbe szorult művelődéstörténeti eredményeinek és célkitűzéseinek méltatása.

Horváth a kor európai színvonalán állt, a jövőre függesztette tekintetét, a nemzetnek a polgárosuló Európához való felzárkózását szorgalmazta. A reformkorban felnövő, a modern Magyarország megteremtésének lázában égő nemzedék tagja, aki „a történetírásban nemcsak tudományt látott, hanem a legbiztosabb eszközt kora eszméinek terjesztésére”.¹²⁵ Ezért híve a nyílt társulatnak, és igyekszik az ország múltját a nagyközönség számára közérthető formában megírni. Úgy véli, a nemzetépítés a korszerű tudomány megteremtésével együtt jár, a történelemnek teljességre kell törekednie, megújítására, horizontja kiszélesítésére van szükség ahhoz, hogy valóban az életet tükrözhesse, hasznos és vonzó lehessen. A szintézis bűvkörében élve tudja, hogy többet tehetett volna kezdeti művelődéstörténeti kutatásai kiterjesztése érdekében – tán ezért beszél erről annyit élete végén. Korai műveinek példája, és késői felszólalásainak szenvedélyessége kétségtelenül ihletőleg hatottak a következő nemzedékekre, és jelentősen kiszélesítették a történettudomány palettáját.

JEGYZETEK

1	<i>Horváth Mihály</i> : A magyarok története I–IV. Református Főiskola Pápa 1842–1846.	6	Pesti Napló, 1868. február 7.
	<i>Horváth Mihály</i> : Magyarország történelme I–VI. Heckenast Gusztáv Pest 1860–1863.	7	Pesti Napló, 1868. április 24.
	<i>Horváth Mihály</i> : Huszonöt év Magyarország történelméből. 1823-tól 1848-ig I–II. Puky Miklós Genf 1864.	8	Vegyes közlések. Századok 32. (1898) 763–4.
2	<i>Horváth Mihály</i> : Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben I–III. Puky Miklós Genf 1865.	9	Katholikus Néplap, 1872. április 25.
	Az MTA Történettudományi Bizottságának és II. osztályának elnöke. Századok 4. (1870) 60., 122. Századok 5. (1871) 280.	10	Századok 1. (1867) 217., 420.; Századok 2. (1868) 142., 587.; Századok 3. (1869) 263., 675.; Századok 8. (1874) 436.
3	Az egyik közgyűlésen megnyitó beszédet tart. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai 7. (1871/72) 23–37.	11	<i>Marczali Henrik</i> : Horváth Mihály emlékezete. Budapesti Szemle 141. (1910) 179.
4	Valószínűleg Thaly nevezi így. Századok 2. (1868) 587. Ugyanó egy levelében „kitűnő és nemeslelkű férfiú”-nak mondja, „quia est columen et splendor noster” – vagyis támaszuk és fényességük. Thaly levele Ráth Károlynak, 1868. márc. 29. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban MTA KK) Magyar Irodalmi Levelezés 4r 163.	12	Uo. 182.
5		13	Az 1869-ik évi ápril 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója XIII. Pest 1871. 292. ülés (1871. febr. 22.) 315–7.
		14	Borsszem Jankó, 1868. augusztus 16. 1868. szeptember 20., 1869. február 21., 1869. július 11., 1871. június 11., 1871. szeptember 3., 1872. május 19., 1874. augusztus 30., 1876. február 27., 1876. március 5., 1878. augusztus 25., Bolond Istók, 1878. február 3. 1878. február 10.
		15	A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője 4. (1870) 27.
		16	„A haza csak még több hálával fog tartozni a fáradhatlan ősz tudósnak, kit lángoló, nemes ügybuzgalma s bámulatos tevékenysége nem

- enged pihenni, és országgyűlési szünetjeit ily tudományos célú bűvárlati kirándulásokra használtatja föl vele, nemzete dicsőségére” – írja róla valószínűleg Thaly. Századok 5. (1871) 290.
- 17 *Horváth Mihály*: A vármegyék szereplése nemzetünk életében. Pesti Napló, 1868. március 22., 27–28. (megjelent még: A Magyar Tudományos Akadémia 1868. martius 21. tartott ünnepélyes közülésének hivatalos tárgyai. Pest 1868. 28–42.)
- 18 Századok 5. (1871) 520.
- 19 Századok 1. (1867) 1–3.; Századok 2. (1868) 576.; „Igen buzgón veszi a dolgot és sok alapítót szerzett” a társulat számára. Thaly Kálmán 1867. április 26-i levele Ráth Károlynak MTA Kézirattár Magyar Irodalmi Levelezés 4r 163.
Glatz Ferenc: A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. Századok 101. (1967) 241., 245., 249.
Lukinich Imre: A Magyar Történelmi Társulat története 1867–1917. MTA Bp. 1918. 23.
- 20 *Fraknói Vilmos*: Horváth Mihály emlékezete. Ráth Mór Bp. 1879. 3., 37.
Salamon Ferenc: Emlékezés Horváth Mihály felett. In: A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyve. MTA Bp. 1880. 35.
Márki Sándor: Horváth Mihály (1809–1878). Magyar Történelmi Társulat Bp. 1917. (Magyar Történeti Életrajzok) 338–340.
- 21 Századok 1. (1867) 211., 306.; Századok 12. (1878) 102–3.
- 22 Századok 3. (1869) 563.; Századok 4. (1870) 563.
Fraknói V.: Horváth i. m. 37.
- 23 *Márki S.*: Horváth i. m.
- 24 *Lukinich I.*: A Magyar i. m. 45.
- 24 *Halász Gábor*: Magyar századvég. In *uő*: Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások. Magvető Bp. 1981. 126.
- 25 *Fraknói Vilmos*: Szilágyi Sándor emlékezete. MTA Bp. 1902. (Magyar Tudományos Akadémia Emlékbeszédek XI/4.) 10.
- 26 Pesti Napló, 1867. május 17–18.
- 27 Vasárnapi Újság, 1867. május 19.; Magyar Újság, 1867. május 17.; Magyarország, 1867. május 16.; Fővárosi Lapok, 1867. május 15., 17., június 15.
- 28 *Márki S.*: Horváth i. m. 291.
Eckhart Ferenc: Elnöki megnyitó beszéd. Századok 81. (1947) 1.
Glatz F.: A Magyar i. m. 245–6.
Ember Győző: A Magyar Történelmi Társulat száz éve. Századok 101. (1967) 1142., 1144–5.
Kosáry Domokos beszéde a társulat 125 éves évfordulójára tartott ünnepi ülészakán. Századok 127. (1993) 332.
Gyáni Gábor: Professzionizáció és nemzeti öntudat. A Századok első évei. Századok 150. (2016) 1113–5.
- 29 Horváth Mihály beszéde a történelmi társulat első közgyűlésén. Századok 1. (1867) 3–5.
- 30 *Márki S.*: Horváth i. m.
- 31 *Salamon F.*: Emlékbeszéd i. m. 18.
- 32 *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitivisták történet-szemlélet a magyar történetírásban II. A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830–1860. Akadémiai, Bp., 1973. 448.
- 33 *Horváth Mihály*: A pórosztály költözési jogának történetéből. Athenaeum, 1839. május 26.
- 34 *Hunfalvy Pál*: Drezdai levelek. Athenaeum, 1839. szeptember 26., 29.
Lásd ehhez például Csokonai sorait: „Törjük az akadályt, mellytől nem mehetünk, / S mind az emberiség kertébe sietünk.” (Marosvásárhelyi gondolatok)
- 35 Erről bővebben ld. *Monika Baár*: Historians and Nationalism. East-Central Europe in the Nineteenth Century. Oxford University Press, 2013. 133., 289.
- 36 *R. Várkonyi Ágnes*: Változatok a liberalizmusra. In *uő*: A tüzvész tanúi. Liget Bp. 1995. (Liget könyvek) 37.
- 37 *Marczali H.*: Horváth i. m. 183–4.
Marczali Henrik: Emlékeim. Múlt és Jövő, Bp. 2000. 107.
- 38 *Marczali Henrik*: Egyetemes és nemzeti történelem. Akadémiai értesítő 5. (1894) 80., 87.
- 39 *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitivisták történet-szemlélet a magyar történetírásban I. A pozitivisták történet-szemlélet Európában és hazai értékelése 1830–1945. Akadémiai Bp. 1973. 185.
- 40 *Szalay László*: Magyar Történelmi Tár. Ismertetés. Pesti Napló, 1856. április 22.
- 41 Pesty levele 1865. február 21-i levele Ráth Károlynak. MTA KK Magyar Irodalmi Levelezés 4r 163.
- 42 gr. Mikó Imre elnöki beszéde a Történelmi Társulat 1867. július 2-i választmányi ülésén. Századok 1. (1867) 13–5.
- 43 *R. Várkonyi Ágnes*: Történészek a történelemről. In *uő*: A tüzvész tanúi. Bp. 1995. (Liget könyvek) 12.
Gunst Péter: A magyar történetírás története. Csokonai Debrecen 1995. (Történelmi Kézikönyvtár) 153.
- 44 *György Aladár*: Történelmi irodalmunkról. Figyelő, 1874. márc. 15.
- 45 *Szécsen Antal*: Történeti tanulmányok. Budapesti Szemle 12. (1876) 2.
- 46 Andrassy mint történetbölcslő. Budapesti Hírlap 1911. december 3.
- 47 A történelem „dajkája a honszerelemnek”. *Horváth Mihály*: A magyar honvédelem történeti vázlata. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei VI. Magyar Királyi Egyetem Buda 1845. 298.
- 48 Századok 1. (1867) 5–7.
- 49 *Horváth M.*: A magyar honvédelem i. m. 300.
- 50 *Halász Gábor*: Magyar viktoriánusok. In *uő*: Tiltakozó i. m. 110.
- 51 *Fraknói V.*: Horváth i. m. 17.

- 52 *Horváth Mihály*: Bevezetés. In Pesty Frigyes: A világtörténelem napjai a legrégebbi időtől kezdve a jelenkorig. Különös tekintettel Magyarországra. Pfeifer Ferdinánd Pest 1870. III.
- 53 Horváth Mihály elnöki megnyitó beszéde a Magyar Történelmi Társulat Ipolyságon 1869. szeptember 20-án tartott vidéki gyűlésén. Századok 3. (1869) 514.
- 54 Az alapszabály körüli vitákról részletesebben lásd *R. Várkonyi Agnes*: Thaly Kálmán és történetírása. Akadémiai, Bp., 1961. (Tudománytörténeti Tanulmányok I.) 109–111. és *Glatz F.*: A Magyar i. m. 236–245.
- 55 *M. Baár*: Historians i. m. 196.
- 56 Melyekért a század első felének elismert történetíróját, Horvát Istvánt teszi felelőssé. *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig II. Ráth Mór Pest 1868. 237., 239.
- 57 Horváth Mihály beszéde a történelmi társulat első közgyűlésén. Századok 1. (1867) 7–10.
- 58 Élete célja: megírni a magyar nemzet egész történetét. *Salamon F.*: Emlékbeszéd i. m. 29. Élete munkájának Magyarország történetének bővítését és kiegészítését tekintette. *Marczali Henrik*: A magyar történetírás fejlődése a XIX. században. In Beóthy Zsolt: A magyar irodalom története II. Athenaeum Bp. 1896. 795.
- 59 *Horváth Mihály*: Magyarország történelme I–VIII. Heckenast Gusztáv Bp. 1871–1873.
- 60 Korábbi kisebb munkáit, melyek fölött részben már eljárt az idő, azok új kiadásához nem dolgozta át, mert túlságosan lefoglalja szintézise, e feladat „egymaga oly nagy, hogy talán egész életemre elfoglal.” *Horváth Mihály*: Előszó. In *uő*: Kisebbségi történeti munkái I. Ráth Mór Pest. 1868. IX.
- 61 Horváth 1867. október 12-i alelnöki felhívása a társulat tagságához. MTA KK Magyar Irodalmi Levelzés 4r 163.
- 62 Egy héttel korábban ugyanezt kéri a főszerkesztő Thaly a győri Ráth Károlytól: „a Századok novemberi füzeté számára küldj valami közleményt, érted: közleményt, ne pusztá okmányt – magyarázott okmány már lehet.” Thaly 1867. október 5-i levele Ráth Károlynak. Uo.
- Konkrét tanácsokat is ad a források kritikai kezelésére. Horváth Mihály elnöki megnyitó beszéde a Magyar Történelmi Társulat Kolozsvárt 1868. szeptember 21-én tartott vidéki gyűlésén. Századok 2. (1868) 524–7.
- 63 Századok 10. (1876) 860. A társulat 1876. december 7-i körlevelét közli: *Mann Miklós*: Adatok a Századok történetéhez Szilágyi Sándor szerkesztői korszakából 1875–1899. Századok 102. (1968) 227. *Szilágyi Sándor*: Titkári jelentés. In Emlékkönyv a Magyar Történelmi Társulat negyed-százados fennállásának évfordulója napján 1892. május 15-én tartott ünnepélyes közgyűlése alkalmára. Athenaeum Bp. 1892. 17.
- 64 Századok 11. (1877) 83.
- 65 Tárca. Századok 12. (1878) 102–3. Az Akadémia Történelmi Bizottsága költségvetésének 60%-át forráskiadásra, 40%-át monográfiák megjelentetésére szánja. Uo. 201.
- 66 *Szekfü Gyula*: Bevezetés a Három nemzedék második kiadásához. In *uő*: Nép nemzet, állam. Válogatott tanulmányok. Osiris, Bp. 2002. (Millenniumi Magyar Történelem Historikusok) 65.
- 67 *Szekfü Gyula*: Kritika és terror II. Magyar kultúra 16. (1929) 304.
- 68 *Szekfü Gyula*: A politikai történetírás. In *uő*: Nép, nemzet i. m. 90., ld. még: *Szekfü Gyula*: Előszó. In Asztalos Miklós – Pethő Sándor: A magyar nemzet története. Ósidőktől napjainkig. Lantos Bp. 1934. V.
- 69 Pulszky Ferenc elnöki megnyitó beszéde a Segesvárt 1879. aug. 30-án tartott zárülésén. Századok 13. (1879.) Melléklet 117. Pulszky később is hasonlóan fogalmaz: „A jelen tudományosság nem elégszik meg többé a történetek száraz elbeszélésével, pusztá krónikával, hanem kívánja ismerni a nemzet belső viszonyait, házi életét, kulturális fejlődését a legrégebbi időktől, és az ország földrajzi és klimatikus viszonyainak befolyását a lakókra, melyek ezeknek jellemére hatottak; de emellett megkívánja az éles kritika bírálatát, a bölcsészeti felfogást s azon pontosságot, mely nem engedi, hogy az írónak képzeltedése gyenge adatok nyomán oly képet állítson élőkbe, mely a valóságnak egyáltalában meg nem felel.” *Pulszky Ferenc*: A magyar történelem korszakai. Elnöki megnyitó előadás a Magyar Történelmi Társulatnak Eperjesen, 1881. augusztus 22-én tartott vidéki nagygyűlésén. Századok 15. (1881) Melléklet 4.
- 70 Horváth kolozsvári beszéde i. m. 524. Horváth Mihály elnöki megnyitó beszéde a Magyar Történelmi Társulat Ipolyságon 1869. szeptember 20-án tartott vidéki gyűlésén. Századok 3. (1869) 518.
- 71 *R. Várkonyi Á.*: A pozitivista i. m. II. 50–3., 65.
- 72 Athenaeum, 1842. június 2.
- 73 *Ács Tibor*: Mészáros Lázár és hagyatéka. In: Mészáros Lázár törökországi naplója 1849–1850. Zrínyi, Bp. 1999. 8.
- 74 *Horváth Mihály*: Gondolatok a történetírás teoriájából. Athenaeum, 1839. március 17.
- 75 *Baár Mónika*: Öt történész I. 2000. 15. (2003) 4: 66–7. *M. Baár*: Historians i. m. 159. Ld. ehhez még: *R. Várkonyi Á.*: A pozitivista i. m. I. 62–3., II. 118–120.
- 76 *Ernst Breisach*: Historiográfia. Osiris, Bp. 2004. (Osiris Tankönyvek) 321.

- 77 Guzmics levele Pannonhalmáról Kazinczynak, 1823. december 11. In: Kazinczy Ferenc levelezése XVIII. MTA Bp. 1908. 463. Ld. ehhez még: R. Várkonyi Á.: A pozitivisták i. m. II. 61–4.
- 78 Kossuth levele Budán kelt, 1839. február 24-én. Kazinczy Gábor beköszöntőjét tervezett Népművelés című lapjához idézi: R. Várkonyi Á.: A pozitivisták i. m. II. 51.
- 79 Vállas Antal: Egy felállítandó magyar központi műegyetemről. Pest 1841. 18. Szontagh Gusztáv: Propylaemok a társasági filozófiához, tekintettel hazánk viszonyaira. Emich Gusztáv Buda 1843. 25., 43.
- 80 Jászay Pál: a magyar nemzet napjai a mohácsi vész után I. Hartleben Konrád Adolf Pest 1847. Előszó. Szilágyi Sándor emlékbeszéde Salamon Ferenc fölött, Századok 29. (1895) 5.
- 81 Wenzel Gusztáv: Magyar történelem, vagyis történetkutatás, történettudás, és történetírás Magyarországon. Kelet népe. Magyar irodalmi csarnok és időszaki szemle. Első évi folyam. 1. köt. 1856. 238.
- 82 Ld. pl. Pesty 1857. október 5-i és 1857. november 30-i leveleit Ráth Károlynak. MTA KK Magyar Irodalmi Levelezés 4r 163. Magyarázó helynévtárat is tervez kiadni. Pesty 1864. április 20-i levele Ráth Károlynak. Uo.
- 83 Ld. erről Pesty 1864. december 8-i levele Ráth Károlynak. MTA KK Magyar Irodalmi Levelezés 4r 163.
- 84 Pesty 1865. március 6-i programját tervezett folyóiratához közli: Glatz Ferenc: Kísérlet történelmi folyóirat indítására 1865-ben. Századok 100. (1966) 1292–3.
- 85 A román Kogălniceanu például Horváthhoz hasonlóan komoly kutatásokat végzett a parasztság jogi helyzetével kapcsolatban. Baár M.: Őt történész i. m. Uo.
- 86 Uo. 5: 61.
- 87 Horváth Mihály: Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt. Magyar Királyi Egyetem Buda 1840. IV.
- 88 Marczali H.: Horváth i. m. 165.
- 89 R. Várkonyi Á.: A pozitivisták i. m. II. 179–80.
- 90 Horváth Mihály 1858. július 12-i levele Toldynak. MTA KK Magyar Irodalmi Levelezés 4r 70.
- 91 Horváth Mihály: Előszó. In: uő: Kisebbség i. m. V., VIII–IX.
- 92 Horváth kolozsvári beszéde i. m. 527–8. Horváth ipolyvári beszéde i. m. 515–8. Horváth Mihály elnöki beszéde a Leleszen, szeptember 12-én tartott záróülésen. Századok 5. (1871) 597–600. Horváth Mihály elnöki beszéde a székesfehérvári káptalanban szeptember 16-án tartott zárgyűlésen. Századok 6. (1872) 500–1.
- 93 Gyáni G.: Profeszionalizáció i. m. 1115–6.
- 94 Horváth Mihály: Az 1514-diki pórlázadás, annak okai s következményei. Tudománytár Értekezések 9. (1841) 211.
- 95 R. Várkonyi Á.: A pozitivisták i. m. II. 93–112.
- 96 Mikó Imre elnöki megnyitó beszéde a Magyar Történelmi Társulat Besztercebányán 1874. augusztus 20-án tartott nagygyűlésén. Századok 8. (1874) 522–3.
- 97 A magyar nemzetegység és államnyelv történeti alakulása. Ipolyi Arnold elnöki megnyitó beszéde Rimaszombaton 1876. aug. 22-én tartott vidéki nagygyűlésen. Századok 10. (1876) Melléklet 4. Ipolyi Arnold: A magyar iparélet történeti fejlődése. Elnöki megnyitó beszéde a magyar Történelmi Társulatnak Pozsonyban 1877. augusztus 23-án tartott vidéki nagygyűlésén. Századok 11. (1877) Melléklet 6. A beszéd országos hatásáról uo. 892–3. Ipolyi Arnold: Történelem s a magyar történeti szellem. Beszéd az 1885-ös Magyar Történelmi Kongresszuson. In: Egyház, műveltség, történetírás. Gondolat Bp. 1981. (Történetírók Tára) 153–4.
- 98 Szilágyi Sándor: Adatok az ipar s kereskedelem történetéhez Rimaszombaton. Századok 10. (1876) Melléklet 28.
- 99 Pulszky F.: A magyar történelem i. m. 4.
- 100 Példaként hozza, hogy Mátyás korával foglalkozva, „alig emlékezünk meg arról, hogy ez oly kor volt, melyben nem ismerték még sem a burgonyát és a kukoricát, sem a dohányt és a pipát, sem az akácot s kanadai nyárfát, sem a villát, sem a kávéházat, sem a kártyát, sem a nyomtatott könyvet.” Pulszky Ferenc, elnöki megnyitó beszéde a Történeti Congressus I. osztályának ülésén. In: A Magyar Történelmi Társulat 1885. júl. 3-6. napján Budapesten tartott Congressusának irományai. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1885. 23.
- 101 Századok 5. (1871) 523–4.
- 102 Szilágyi S.: Titkári i. m. 19.
- 103 A céhtörténeti bizottság működéséről pl. Századok 11. (1877) 281–2., 371. Századok 12. (1878) 104.
- 104 Századok 10. (1876) 860. A társulat 1876. december 7-i körlevelét közli: Mann Miklós: Adatok a Századok történetéhez Szilágyi Sándor szerkesztői korszakából 1875–1899. Századok 102. (1968) 227.
- 105 Századok 11. (1877) 782.
- 106 Fráter Jánosné: A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának működése 1854–1949. MTA Bp. (A MTA Könyvtár Kiadványai 52.) 1966. 10., 23.
- 107 Tagányi Károly: Stíl és történelem (Jegyzetek az ötvösműkiállításról). Századok 18. (1884) 503.
- 108 Magyar erdészeti oklevéltár I-III. Szerk. Tagányi Károly. Pátria Bp. 1896.

- 109 *Szekfű Gyula*: A magyar állam életrajza. Bp. é. n. [1918.] 233.
- 110 *Frankl Vilmos*: A magyar nemzet története I–III. Szent István Társulat Pest-Bp. 1872–1873.
- 111 Századok 11. (1877) 473.
- 112 *Pesty Frigyes*: A helynevek és a történelem. Dick Manó Bp. 1878.
- 113 *Báró Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században II–III. Knoll Károly Bp. 1879.
Házi történelmünk emlékei. Első osztály: Udvertartás és számadáskönyvek. Gyűjti báró Radvánszky Béla. Első kötet: Bethlen Gábor fejedelem udvertartása. Athenaeum Bp. 1888.
Házi történelmünk emlékei. Második osztály: Szakácskönyvek. Gyűjti báró Radvánszky Béla. Régi magyar szakácskönyvek. Athenaeum Bp. 1893.
Báró Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században I. Hornyánszky Viktor Bp. 1896.
- 114 *Acsády Ignác*: Bethlen Gábor udvara. Budapesti Szemle 58. (1889) 43.
- 115 *Ortvay Tivadar*: Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig I–II. MTA Bp. 1882.
- 116 *Pl. Hornyik János*: Kecskemét város története, oklevéltárral I–IV. Kecskemét. 1860–1866.
- 117 *Pl. Majláth Béla*: Liptó megye őstermelése, adó-, ipar- és kereskedelmi viszonyai. Aigner Lajos Bp. 1877.
- 118 Salamon, Fraknói, Marczali mellett *pl. Békefi Remig*: Horváth Mihály és a magyar történetírás. A Magyar Történelmi Társulatnak Horváth Mihály születése százados évfordulója alkalmával, 1909. október 21-iki ülésén tartott ünnepi beszéd. Századok 43. (1909) 724–5.
- 119 *Fraknói V.*: Horváth i. m. 8.
- 120 *Marczali H.*: Horváth i. m. 165.
- 121 *Szekfű Gy.*: Bevezetés i. m. 64.
Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Előszó. In *uők*: Magyar történet I. 2. kiad. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Bp. 1935. 8.
Szekfű Gyula: Új színek a Bethlen Gábor arcképhez. Erdélyi Helikon 2. (1929) 771.
Szekfű Gy.: A politikai i. m. 72–3., 78.
- 122 *Lukinich I.*: A Magyar i. m. 46.
- 123 *Lukinich Imre*: A Magyar Tudományos Akadémia és a magyar történettudomány. MTA Bp. 1926. 17.
- 124 *Márki Sándor*: Horváth Mihály. Századok 52. (1918) 117., 120.
- 125 *Marczali H.*: Horváth i. m. 166.

